

Az „otthon” nyomában

Gordon Mathews: *Global Culture / Individual Identity.*

Searching for Home in the Cultural Supermarket.

London – New York: Routledge, 2000. 228 p.

Hogyan írható le, tanulmányozható, értelmezhető a mai, globálisnak mondott korban az emberi magatartás és kulturális identitás széles körben vitatott problémája? Hogyan értelmezhető a globalizáció kulturális folyamata, annak hatása a mindig is az „itt és most” által meghatározott helyeken tevékenykedő emberek, társadalmak szempontjából? Hogyan lehetséges felületes, hírlapi sablonoknál komplexebb ismereteket alkotni a kulturális globalizáció folyamatáról és természetéről? Megannyi kérdés, mindegyik nyomában újabb problémák, dilemmák egész sorozata, melyek ma erősen foglalkoztatnak mindannyiunkat, s nem utolsósorban az antropológusokat. Milyen elméletek, módszerek, kutatási technikák segítségével lehet a jelzett folyamatokat és jelenségeket megragadni, mennyiben változik a kutatói szerep a mai vizsgálatok esetében, s mennyiben alakul át az a kapcsolat, amely a kutató élettrajzi háttérét, szakmai felkészültségét és a választott – pontosabban: konstruált – „terepet” összeköti?

Csak néhány, a nemzetközi kutatásban nagy hatású példával utalok a lehetőségekre. Új módszert, de sokkal inkább egész szemléletet jelent a mai globális világrendszer tanulmányozásában az az irányzat, amelyet George E. Marcus (1995) a *több helyszíni etnográfia* (multi-sited ethnography) kifejezéssel foglal össze. Véleménye szerint az 1980-as évek közepétől a különböző világrendszer-elméletek, majd a „posztmodern” felfogások hatását mutató etnográfiai vizsgálatok szakítottak a hagyományos, egy helyre összpontosított kutatások kérdésfeltevéseivel és metodikájával. A helyi, úgynevezett kisléptékű vizsgálatokkal szemben Ulf Hannerz (1989; 1996) makroantropológiai megközelítésnek nevezi többek között a tér, a gazdasági viszonyok, a migrációs folyamatok mai dimenzióinak és változásainak magyarázatát (vö. Hannerz 1997; 1998). Arjun Appadurai egész sor elméleti tanulmányban (Appadurai 1990; 1991; 1996a; 1996b) vizsgálja a mai kor megannyi kulcsfogalmát s az általuk jelzett társadalmi, kulturális problémákat: modernitás, migráció, áru, fogyasztás, képzeletvilág stb. Mindhárom antropológus a globális hálózatok kialakulását, annak természetét, hatásait igyekeznek leírni és értelmezni. Másokhoz hasonlóan (vö. Kearney 1995) a globalizáció helyi befogadását, megélését és adaptálását kutatják, abban a reményben, hogy ilyen módon lehetséges az antropológiai módszerek és szemléletmód alapján hús-vér embereket saját életkörülményeik közepette tanulmányozni, konkrét mikrovilágok átlátható természetét megismerni, s egyben nagyobb léptékű elméleteket kialakítani. Ez a törekvés a mai antropológiaelmélet egyik „sikerágazata” – elsősorban épp a megnevezett szerzők révén.

A többféle megközelítésben markánsan megkülönböztethetők azok, melyek a hely-

hez kötöttség milyenségét, a lokalitásnak az identitáskonstrukciókban betöltött szerepét vizsgálják. Így például Anthony Giddenszel szemben, aki a *disembedding* fogalmával a térhez kötöttség megszűnését hangsúlyozza (Giddens 1991: 17–20), egyre kevesebb szó esik a „lokalitás végéről”; inkább „összetettebb kulturális térré alakulásáról” (Tomlinson 1999: 149; vö. 106–149) beszélnek. Az egyedi helyszínekről nyert friss adatok gazdagítják a globalizációról forgalomban lévő, sok esetben inkább csak feltételezéseken nyugvó, vagy az – imént idézethez hasonló – általános tételek szintjén kifejtett elméleteket (vö. King, ed. 1991; Robertson 1992; Waters 1995 stb.). Ugyanakkor az összehasonlítás, a „globális” helyi tapasztalatának és értelmezésének különböző kontextusait összevető elemzése egyelőre jóval ritkább; Gordon Mathews könyve ilyen irányban jelent fontos előrelépést.

A szerző személye a mai kor sajátos tükré. Olyan antropológus, akinek felkészültsége, háttere az intellektuális – tudományos, művészi – áramlatok irigylésre méltó keverékét képviseli. A személyes életút olyan tapasztalatokkal ruházta fel, melyek szinte predesztinálták a globalizáció és a lokalitás szövevényes viszonyának összehasonlító elemzésére. Személyre szabott munka. El is rémülhet az olvasó: csak így lehet/érdemes a kortárs kultúra kérdéséhez hozzányúlni? Mit szóljon az én generációmhoz tartozó kelet-európai, aki a helyi kötöttségek béklyójában felnőve már soha nem tehet szert a szerzőt jellemző kutatói adottságokra. Interjúk angolul, japánul és kínaiul; élettapasztalatok az Egyesült Államokban, Japánban, Kínában, Hong Kongban; antropológiai felkészültség mellett a szerző mint félig-meddig amatőr dzsesszmuzsikus járatos a művészi, zenei életben is. Középosztályú amerikaiként elégedetlen volt környezete vallásos-spirituális közegével, ezért a keleti vallások felé, különösen a buddhista meditáció felé fordult, majd Japánban telepedett le, ahol a hagyományos bambuszfurulya (*shakuhachi*) művészetét megtanulva japán dzsesszenekarokban játszott. Végül „lehiggadva” Hongkongban a kínai egyetemen lett az antropológia professzora.

Mi az „otthon” ma? Milyen értelmű lehet a mai gyökértelen világban az otthon fogalmának, tapasztalatának? Gordon Mathews esetleírásai ezt az alaphelyzetet mutatják be etnográfiai adatok sokaságával, hagyományos és nyugati ízlésű japán művészek, amerikai vallási vezetők – keresztények, New Age vallási csoportok, a tibeti buddhizmust követők –, valamint az „államváltás” előtt álló hongkongi intellektuelek között. Módszerét a mélyinterjúk elemzése, egyéni azonosságminták rekonstrukciója, valamint a tanulmányozott közegből származó változatos dokumentációs forrásanyag feldolgozása és különféle események, rendezvények megfigyelése határozza meg. Nincs itt tér az egyes, önmagukban is komplex eseteket bemutatni, ezért a munka elméleti kereteit és mondanivalóját foglalom össze.

A kulcskifejezés, a kötet alcímében is szereplő *kulturális szupermarket*. Tetszetős, divatos hangzású metaforának hat, pedig a kulturális elemzéshez jól használható belátást általánosít, melyet a mai globalizáció hívott életre. A szerző egy közkeletű nézetből indul ki: a kultúrát leginkább úgy tekintjük, mint amely meghatározott társadalmakhoz kötődik. A japánoknak japán, a franciáknak francia, az amerikaiaknak amerikai kultúrájuk van, és így tovább. Ugyanakkor tapasztalati tény, hogy a mai jóléti társadalmakban életünk bizonyos elemeit a globális kulturális szupermarketben – a kulturális piacról – szerezzük be, legyenek azok ételféleségek, művészeti alkotások, vallási felfogások, identitásminták. Ezek a világban áramló kulturális termékek ma már szinte megkérdőjelezhe-

tetlenül mindennapi életünk részét képezik, a hangzatos, a globalizációt ostromozó viták ellenére is. Ugyanakkor a kultúra magától értetődő szintje ritkán áll kapcsolatban a hagyományok alapján értelmezett kulturális gyökerekkel. Mindinkább úgy látszik, hogy a „helyi kötődés” érzése nem kizárólagos, és a „gyökereket” kifejező kulturális alkotások a piacról beszerezhető árucikkek egyikévé válnak. Lehetséges-e, hogy csupán a fogyasztási kultúra egyik választékát jelentik? Ilyen körülmények között tartható-e – teszi fel a szerző a kérdést – az a feltételezés, hogy létezik az emberek mindent meghatározó, alapvető kulturális identitása? Azonosíthatjuk-e ezt a helyhez kötődéssel, vagy, más szavakkal, a kulturális identitást még mindig a helyhez fűződő kötődésekben kell keresnünk?

Kettősségek finom megkülönböztetéséről, megkülönböztethetőségéről van szó, mert ezek a pólusok építik fel mindennapi kulturális azonosságunkat: fellépni értékeink, kulturális-nemzeti alkotásaink megvédése érdekében, ugyanakkor szabadságot igényelni abban, hogy életünket úgy alakítsuk, ahogy választjuk és amilyennek akarjuk. Mindkét elvben egyaránt hiszünk, jóllehet ezek egymással ellentétesek (19. p.).

Mi a kultúra? A szerző nem hosszadalmas, a definíciókat sorjázó és összebékíteni igyekvő választ fogalmaz meg. Megkülönböztet egy hagyományosabb és egy újabb, a mai viszonyokat jellemző felfogást. A kultúra egyrészt az „emberek életmódja”. Ennek értelmében természetesen módon beszélünk „amerikai kultúráról”, „magyar kultúráról” stb. Manapság elég nehéz kizárólag ezekben a zárt formulákban gondolkodni, sőt a kultúra felfogható úgy is, mint „a globális kulturális szupermarketben hozzáférhető információk és az identitások” halmaza (9. p.). A kultúra eszerint az egyéni és csoportos ízléssel azonosítható: azzal, amit eszünk, amit felvesszünk, ahogy a világról gondolkozunk. Itt megemlíthető, hogy Stuart Hall szerint ma a kulturális identitások a tér és az idő össze-sűrűsödése miatt mindenütt relativizálódnak (Hall 1997:76–85). A két kultúrafogalom megkönnyíti leírni a mai világ jelenségeit, de nem elegendő ahhoz, hogy megértsük, mit is jelent a kultúra. Ehhez az állam és a piac erejét kell figyelembe venni. Az állam megerősíti a kultúra életmódot kifejező koncepcióját, mert ez az a keret, amelyben az emberek elsődlegesen szocializálódnak, s életüket leélik. A piac viszont a választható ízlés alapján definiált kultúrafogalmat erősíti meg. Identitásunkat – vallja a szerző – ma az állam és a piac ilyen ellentétes, ellentmondásos logikájának kényszere között alakítjuk ki. Ez nem egyszerű választás kérdése, hanem erőfeszítésekkel teli küzdelem, amit a szerző az említett három kontextusban vizsgál meg, miközben az értelmezés során az én (*self*) kulturális alakításának fenomenológiai elméletére támaszkodik. A Mathews által kifejtett értelmezési keret az adott kontextusnál tágabb jelentőségű, s más összefüggésben is jól alkalmazható. A világ három pontján és különböző középosztálybeli rétegekre, individuumokra kiterjesztett vizsgálata az elmélet alkalmazhatóságát egyébként is meggyőzővé teszi.

Az én alakításában a tudatosság három szintje különböztethető meg. Az első volta-képpen még a tudatosság szintje alatt működik, a magától értetődő dolgokat, a mindennapi életben megkérdőjelezetlenül követett magatartásokat, nézeteket jelenti. A második szint a „nem tehetek róla” állítással fejezhető ki, vagyis az én által befolyásolhatatlan dolgokat jelenti, azokat a társadalmi, intézményi hatásokat, amelyekkel az egyén nem szállhat szembe. Például a gyerekek iskolába kell járni, másokkal szemben illik mindig udvariasnak lenni, a közlekedésben meghatározott előírásokat kell betartani. Ezen szabályokat csak nagyon nagy áron sérthetjük meg. A harmadik szint, a teljesen tudato-

san alakított választások világa, ez foglalja magába a „kulturális szupermarket”-ből való választást. Magunk döntjük el, hogy milyen zenét, vallási meggyőződést, éttermet kedvelünk, milyen világgépet alakítunk ki magunknak. Természetesen a választások nem teljesen szabadok, mert az emberek választását meghatározó kötöttségek szinte végtelenül sokfélék: egyfelől az osztály, a nem, az etnicitás, az életkor, a foglalkozás, a társadalmi helyzet, a vallás, az anyagi színvonal, másfelől a hozzáférhetőség szab korlátokat. A szerző úgy látja, hogy ezzel a három szinttel többé kevésbé az emberek is tisztában vannak. Megkülönböztetik, hogy mi az, amit gondolkodás nélkül tesznek, mi az, amit azért tesznek, mert tenni kell, s végül mi az, amit azért tesznek, mert azt maguk akarják megtenni. Automatizmus, kényszer, választás – mondhatjuk. A képletet a kettős kultúrafogalomra alkalmazva azt látjuk, hogy a kultúra mint életmód a két alsóbb szinten található, a „globális kulturális szupermarket” pedig a harmadik szinten. A ma végbemenő kulturális változások fő eleme, hogy a hagyományos társadalmakhoz képest a választás lehetősége olyannyira általánossá, magától értetődővé vált, hogy átkerül az automatizmus szintjére. Olyan ellentmondás alakul ki, hogy a kulturális szupermarket adottságai mellett a szabadnak tétélezett választás magától értetődőnek számít, miközben vágyakozunk az otthon, azaz a piaci bevásárlással nem biztosítható fix pontok, odatartozások iránt. Valójában az otthont mindinkább a szupermarket polcairól beszerzett javakból építjük föl, s hajlamosak vagyunk elfelejteni, hogy a kulturális értelemben vett otthon csak az „otthon” újabb keletű konstrukciója (15–16. p.). Tamási Áron szép, sokunknak kedves tétele – azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne – bizony, be kell látnunk, nem kulturális univerzálé és alapigazság, hanem egy adott kor terméke.

Az összehasonlítás eredményeként egyrészt kiderült, hogy a „helyi” és a „globális” kölcsönös kapcsolatából fakadóan a kulturális identitások felettebb változatosak, másrészt az azonosság értelmezésében sajátos kettősség figyelhető meg. Kulturális értelemben egyesek számára az otthon, a gyökerek a születéssel elnyert adottságot jelentik, mások ugyanezt tudatosan alkotják meg. A szerzőnek Japánban többen is mondták, hogy hiába tanul meg a hagyományos bambuszfurulyán játszani, amit egyébként már csak elenyésző kisebbség ismer a japánok között, nem sajátíthatja el a „japánság” kulturális jegyeit, mert azok „nincsenek a vérben”. Azok a japán művészek, akik viszont – a szerzőhöz hasonlóan a választás gesztusa nyomán – hagyományos művészi tevékenységeket tanulnak meg és újítanak fel, ezzel otthonukat teremtik meg, hitük szerint a japán nemzeti kultúra jegyében. Más művészek ugyanakkor kétségkívül japánnak tekintik magukat, miközben a nyugati kultúrából merített formákra, eszközökre támaszkodnak. S ha mindehhez hozzávesszük a szerző meggyőző érvelését, hogy a mai Japánban a kulturális azonosság magától értődő szintjén nem a *nō* színház, hanem például a pizza és a dzsessz a legáltalánosabb, jól látható, milyen komplex értelmezések rejlenek a kulturális otthon képzetében.

A szerző szerint mindez az antropológia tárgya szempontjából is lényeges kérdés, mely manapság igen fragmentált, s a kutatásnak újra kell magát fogalmaznia. Az új fókuszpontok megtalálása és kidolgozása figyelmet érdemel, de hogy ezek a diszciplína egészére milyen hatással lesznek, még nem világos (190. p.). Ugyanakkor az antropológia nem zárkozhat be, a kutatók nem írhatnak csak maguknak. „Ha az antropológusok nem tesznek meg mindent azért, hogy a nagyvilággal szót értsenek, akkor a nagyvilág

nem fog tudomást venni róluk.” (191. p.) Ez nem lenne szerencsés, mert továbbra is nagyon fontos az, ahogy a mai világban a kultúra átalakulását leírják. „Amit az antropológusok ma felfedeznek a kultúráról és átváltozásairól, mindenkinek tudnia kell a mai világban.” Nem egyszerűen a szakmai hitét elvesztett kutató önbizalom-erősítő kifejezésének kell ezt a mondatot tekinteni, hanem azon fontos tény felismerésének – amit egyébként a szerző is említ –, hogy a kultúra átalakulása közvetlen hatással van mindenkire. Hozzátehetjük: a „kultúrázás” – egy ügyes magyar fordulatot használva (vö. Babarczy 1997), bár ezzel inkább Ulf Hannerz elegáns, s a mi céhünk nyelvén a *culturespeak*-ről írt kritikájára gondolva (Hannerz 1999) –, vagyis a kultúrára való minduntalan hivatkozás épp ezt az általános hatást fejezi ki. Valami van a kultúra körül a nagyvilág színpadán, nem csak az antropológusok csóllátásában. Illik tehát megnyilatkozni. Sőt véleményt kell mondani, tudásunkat közzé kell tenni, állítja méltán a szerző, mert különben társadalmilag értéktelen mihasznaként egy csapásra állás nélkül maradunk ebben a kegyetlen világban. Most lehetőség nyílik társadalmilag is figyelmet keltő vélemények kimondására, mert az embereket olyan problémák foglalkoztatják, amelyekről az antropológiának meggyőző mondanivalója van. Így mindenki számára alapvető kérdés, hogy a mai gyökértelen világban megtalálhatjuk-e az „otthon” bármilyen értelmét, illetve meg kell-e találnunk.

A szerző ez utóbbi kérdéssel mint az általa feltett legáltalánosabb dilemmával foglalkozik könyvének legutolsó oldalain. Az olvasó, aki a körön belül van, örömmel csukja be a könyvet. A szerző élvezetes, közérthető stílusban *jól megmondta*, kimondta a lényeg: nélkülünk (ó, intellektuelek, antropológusok büszke fajtája!) nem megy. Vajon „oda-kint” is így gondolják?

Kollégák, azért legalább Ti olvassátok el ezt a könyvet, megéri! (Néprajzi Múzeum könyvtára, ltsz. D 63.422.)

IRODALOM

APPADURAI, ARJUN

1990 Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy. *Public Culture* 2(2):1–24.

1991 Global Ethnoscapes: Notes and Queries for a Transnational Anthropology. *In* *Recapturing Anthropology: Working in the Present*. Richard Fox, ed. 191–210. Santa Fé: School of American Research.

1996a *Modernity at Large*. Cultural Dimensions of Globalization. Minneapolis: University of Minnesota Press.

1996b Fogasztás, időtartam, történelem. *Replika* 21–22:81–97.

BABARCZY ESZTER

1997 Miért kultúrázunk? *Magyar Lettre Internationale* 26:78–79.

GIDDENS, ANTHONY

1991 *Modernity and Self-Identity*. *Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity.

HALL, STUART

1997 A kulturális identitásról. *In* Multikulturalizmus. Feischmidt Margit, szerk. 60–85. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium.

HANNERZ, ULF

1989 Culture Between Center and Periphery: Toward a Macroanthropology. *Ethnos* 54:200–216.

1996 Transnational Connections. Culture, People, Places. London – New York: Routledge.

1997 Baj van a globális világfaluban. A világ, ahogyan a külföldi tudósítók látják. *Replika* 26:87–101.

1998 A globális világ mint a hálózatok hálózata. *Café Babel* 28:65–76.

1999 Reflections on varieties of culturespeak. *European Journal of Cultural Studies* 2(3):393–407.

KEARNEY, MICHAEL

1995 The Local and the Global: the Anthropology of Globalization and Transnationalism. *Annual Review of Anthropology* 24:547–565.

KING, ANTHONY D., ED.

1991 Culture, Globalization and the World-system. Contemporary Conditions for the Representation of Identity. Houndmills-London: Macmillan.

MARCUS, GEORGE E.

1995 Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology* 24:95–117.

ROBERTSON, ROLAND

1992 Globalization. Social Theory and Global Culture. London: Sage.

TOMLINSON, JOHN

1999 Globalization and Culture. Cambridge: Polity.

WATERS, MALCOLM

1995 Globalization. London – New York: Routledge.